

Een erfelijke belasting?

Over Thérèse Raquin van Emile Zola

Henriëtte van der Horst & Arko Oderwald



De Morgue in Parijs rond 1855. Bron: <https://www.unjourdeplusaparis.com/paris-insolite/morgue-visite-favorite-paris-au-19e-siecle>

Rond 1870 was de Morgue in Parijs toegankelijk voor eenieder die dat wilde. Recent gevonden, onbekende overledenen werden daar neergelegd, zodat ze misschien herkend werden. De Morgue werd druk bezocht. Emile Zola gebruikte dit gegeven in zijn roman *Thérèse Raquin*.

Elke morgen, als hij daar zo liep te zoeken, hoorde hij achter zich het gaan en komen van de bezoekers. Iedereen kan de Morgue bezoeken, de entree is gratis, arm en rijk kan er binnengaan, de deur is altijd open. Er komen mensen die dat schouwspel graag aanzien. Als er dan die dag geen lijken zijn, gaan ze teleurgesteld weer weg. Maar als het er vol ligt, als een rijke uitstalling van menselijk vlees, dan is het er vol bezoekers, die zichzelf goedkope emoties verschaffen, die grappen maken, soms in de handen klappen of een lichaam uitfluiten, alsof ze in een theater zijn; ten slotte gaan ze voldaan over hun goed geslaagd bezoek weg.

Vooraf dit gedeelte van de roman werd Zola door de critici niet in dank afgenomen. De roman werd 'een modderpoel' genoemd, een 'riool, vuiligheid zonder meer'. In het boek plegen twee geliefden een moord op de echtgenoot van de vrouw (Thérèse), in de hoop daarna ongestoord samen verder kunnen. Dat pakt helaas anders uit. De dood van de echtgenoot wordt weliswaar, zoals de opzet was, beschouwd als een ongeluk, maar de geliefden raken daarna steeds meer van elkaar en zichzelf vervreemd.

In zijn voorwoord bij de tweede druk van *Thérèse Raquin* verweert Emile Zola zich tegen alle kritiek. Hij legt uit dat hij niets meer of niets minder wilde beschrijven dan

personages die door hun zenuwen en hun bloed gedomineerd worden, en, zonder vrije wil, bij iedere daad in hun leven door de fataliteit van hun lichaam meegesleept worden. Thérèse en Laurent zijn oermensen, niets meer. (...) De liefdesbetrekkingen tussen mijn twee helden zijn het voldoen aan een behoefte, de moord die zij bedrijven, is het logisch gevolg van hun overspel, gevolg dat zij aanvaardden, zoals de wolven aanvaarden schapen te doden. Tenslotte was ik wel verplicht om de naam van wroeging te geven, aan wat eigenlijk alleen een organische ontredde was, een opstand van het tot barstens toe gespannen zenuwstelsel. (...) Ik hoop dat men eindelijk gaat inzien, dat ik met dit boek, voor alles, een wetenschappelijk doel voor ogen had. (...) Als men de roman nauwkeurig leest, zal men zien dat elk hoofdstuk een bijzonder geval uit de fysiologie is.

We hebben dus de roman nauwkeurig gelezen met de vraag of deze bewering dat de roman berust op een wetenschappelijk gefundeerde beschrijving van menselijke fysiologie, klopt. Maar voordat we die vraag beantwoorden, vertellen we kort iets over de (literaire) stroming waar deze uitspraken van Zola toe behoren: het naturalisme.

Naturalisme

Zola wordt beschouwd als de grondlegger van het naturalisme als literaire stroming in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het naturalisme ontstond in Frankrijk in aansluiting op het negentiende-eeuwse realisme en wordt wel gezien als een reactie op de romantische literatuur. Die literatuur vormde weer een reactie op het rationalisme uit de Verlichting. Zola vond dat de

'objectieve' realiteit weergegeven moest worden in de literatuur. De schrijver moest als objectief wetenschapper de samenleving nauwkeurig observeren en zijn observaties vastleggen in zijn romans. Zola baseerde zijn naturalisme op het sociaal positivisme van Hypolyte Taine. Ook Darwins *The Origin of Species* was een bron van inspiratie, evenals de opvattingen van Claude Bernard, de arts en onderzoeker die *Introduction à l'Etude de la Médecine Expérimentale* schreef.

Een van de drie hoofdkenmerken van het naturalisme is determinisme: de mens is het product is van zijn erfelijke eigenschappen (race), van zijn omgeving (milieu) en van de concrete omstandigheden (moment). Die drie factoren bepalen samen hoe iemand zijn leven leidt, liever gezegd: hoe iemands leven verloopt. Er is namelijk geen sprake van keuzevrijheid. Zelf je leven inrichten en keuzes maken op basis van morele overwegingen is niet aan de orde in het naturalisme. Een tweede hoofdkenmerk is pessimisme: het leven gaat onvermijdelijk met ellende gepaard. En helaas, daar valt niet aan te ontkomen. Fatalisme is dan ook het derde hoofdkenmerk van het naturalisme.

Zola schreef in 1880 en 1881 naast vele romans een drietal boeken over het naturalisme. Globaal onderscheidt hij drie belangrijke kenmerken van een naturalistische roman:

- Een realistische weergave van het leven, dus ook keurig geordend in de tijd, geen romantische elementen en ook geen ingewikkelde verhaallijn of plot;
- De protagonisten zijn gewone mensen, hebben geen bijzondere eigenschappen; je kunt ze als het ware elke dag op straat tegenkomen;
- De schrijver blijft uit beeld, hij is de objectieve verteller die beschrijft wat hij heeft waargenomen.

In een naturalistische roman is altijd sprake van een zwakke, nerveuze protagonist die door zijn erfelijke aanleg bepaald wordt. Maar ook de sociale omgeving speelt een rol, en niet bepaald een fraaie. Zola, maar ook andere naturalisten namen meestal iemand uit de lagere sociale klasse als hoofdpersoon en lieten zien hoe hij of zij gemengd werd door het systeem. Ze stelden met andere woorden sociale misstanden aan de kaak en waren maatschappijkritisch.

Het naturalisme bereikte ook Nederland: met name Marcellus Emants (*Een nagelaten bekentenis*) en Louis Couperus (*Noodlot* en *Eline Vere*) waren

aanhangers van de naturalistische ‘school’.

Een moord

Alle hierboven beschreven kenmerken van het naturalisme en de naturalistische roman zijn van toepassing op de roman *Thérèse Raquin*.

Thérèse is de dochter van een kapitein in het leger en een Algerijnse vrouw. Als die laatste overlijdt, brengt haar vader haar als jong meisje van drie naar zijn zus, mevrouw Raquin. Even later sneuvelt hij. Mevrouw Raquin is alleenstaand en heeft een ziekelijke zoon, Camille. Ze was linnen- en garenverkoopster in Vernon, een stadje aan de Seine, ten westen van Parijs. Een paar jaar na de dood van haar man heeft ze haar zaak verkocht en kan van de opbrengst daarvan leven. Alles draait om Camille in het gezin waarin Thérèse wordt opgenomen. Wat Camille precies mankeert wordt niet helemaal duidelijk: ‘als kind had hij keer op keer alle koorts en denkbare ziekten doorgemaakt’. Ook als hij twintig is, vertroetelt zijn moeder hem nog als een kind.

In deze atmosfeer groeit Thérèse op. Wat is zij voor een meisje? Half Algerijns en dus (!) ‘warmbloedig’, met een ijzeren constitutie. Onmiskienbaar school er energie en passie in haar, maar door de omstandigheden verborg ze dat. Ze wordt net zoals haar ziekelijke neef behandeld door mevrouw Raquin. Zo groeit ze op. Vijftien jaar lang liegt ze, verbergt ze haar passie en denkt iedereen dat ze altijd afwezig, zwijgzaam en ijsig frigide is.

Mevrouw Raquin zorgt ervoor dat Thérèse en Camille met elkaar trouwen, dan zijn ze beiden tenminste onderdak en kan zij de boel, en hen, blijven bestieren. Omdat Camille ook wat ambitie heeft en een baan wil, verhuizen ze naar Parijs, naar een kleine winkel met bovenverdieping in een sombere en donkere passage bij de Pont Neuf. Thérèse helpt haar tante in de winkel en Camille gaat werken bij een spoorwegmaatschappij. Daar ontmoet hij Laurent die hij nog kent uit Vernon en neemt hem mee naar huis. Laurent is een echte boerenzoon, zwaar gebouwd, met langzame en precieze bewegingen en goed ontwikkelde spieren. Hij heeft een lichaam van dik hard vlees. Laurent doet het bloed van Thérèse ‘koken’.

Al snel vallen Thérèse en Laurent gepassioneerd voor elkaar en zoeken steeds naar mogelijkheden elkaar zonder anderen te zien, hetgeen nauwelijks lukt. Uiteindelijk vat Laurent het plan op om zich te ontdoen van Camille. Dat

zal gebeuren tijdens een boottocht op de Seine. Thérèse gaat daar *contre coeur* in mee. De opzet slaagt, Camille ‘eindigt’ als een noodlottig ongeval in de Seine en later in de Morgue. Niemand vermoedt dat er sprake is van moord.

De weglucht vrij voor beide geliefden om elkaar nu ongestoord te kunnen beminnen, eerst nog in het geheim, maar daarna, met inachtneming van een redelijke termijn, openlijk. Helaas, het loopt niet zoals ze het zich, met name Laurent, hadden voorgesteld toen hij het plan opvatte om Camille te vermoorden. De twee geliefden houden, elk om eigen redenen, afstand van elkaar. Ze wisselen niet meer zoals eerder heimelijk kussen uit. Mevrouw Raquin moedigt hen na verloop van tijd aan om te trouwen en dat doen ze ook. Maar de huwelijksnacht verloopt rampzalig. De geliefden menen telkens Camille te horen of te zien, slapen of vrijen komt er niet van.

De daaropvolgende nachten waren nog erger. De moordenaars hadden ernaar verlangd om ‘s nachts met twee te zijn, om zich tegen Camille te verdedigen. Maar door de ironie van het noodlot, beefden ze veel meer van schrik, sinds ze samen waren. Ze waren totaal op, hun zenuwen waren geprikkeld tot het uiterste, zij kregen ware crisissen van pijn en angst als ze maar een woord tot elkaar spraken of elkaar slechts een blik toewierpen. Bij het minste gesprek, het kortste onderhoud onder hen twee, werd het hen rood voor de ogen en begonnen ze te ijlen. (...) Toen ze in vroeger dagen hun hartstocht uitleefden, had het verschil in karakter Laurent en Thérèse eng aan elkaar gebonden, door tussen hen een soort evenwicht tot stand te brengen en hun organisme van beide kanten aan te vullen. De man bracht zijn warmbloedigheid mee, de vrouw haar zenuwen, en ze leefden van elkaar, hadden elkaars kussen nodig, om hun organisme te regelen. Nu was er echter een stoornis opgetreden. De overspannen zenuwen van Thérèse hadden de boventoon gevoerd. Laurent was plotseling meegesleurd en overweldigd door haar zenuwen. Onder de doordringende invloed van de jonge vrouw was zijn temperament geworden tot dat van een jong meisje dat aan een neurose lijdt. Het zou interessant zijn om eens na te gaan welke veranderingen zich in een organisme kunnen voordoen onder bepaalde omstandigheden. Die veranderingen die hun oorsprong vinden in het lichaam, delen zich onweerstaanbaar mee aan de geest en de hele persoon.

In deze passage beschrijft Zola niet alleen hoe beide personages door hun aanleg, ofwel hun temperament, worden bepaald, maar ook hoe die beide temperamenten elkaar beïnvloeden. Waarbij het temperament van Thérèse de overhand heeft. Daardoor is er een stoornis opgetreden en is het temperament van Laurent ingrijpend veranderd.

Zola postuleert dat die veranderingen hun oorsprong vinden in het lichaam en onvermijdelijk de geest en de hele persoon beïnvloeden. Hij illustreert hiermee het determinisme, het eerste hoofdkenmerk van het naturalisme. Maar de lezer komt bedrogen uit als hij verwacht dat Zola dan ook ‘wetenschappelijk’ probeert na te gaan welke veranderingen zich in dat organisme voordoen.

Een uit de hand gelopen situatie

Na de moord op Laurent verloopt alles dus heel anders dan ze verwacht hadden. In het eerste jaar vermijden ze elkaar. De ander zien doet hen, en met name Thérèse, denken aan de moord.

Ze hebben beiden slapeloze nachten, proberen hun dagen te vullen met activiteiten, Thérèse helpt haar tante in de winkel en stort zich op het lezen van romans.

Thérèse zag haar leven verlopen in een kille schemerige winkel, in een droefgeestige, verpletterende stilte, zonder enige bijzondere belevenis, met iedere avond hetzelfde koude bed en 's morgens steeds dezelfde lege dag.

Echt genieten kunnen ze niet meer. Thérèse wordt geplaagd door nachtmerries waarin ze Camille ziet. Ook Laurent heeft vreselijke, slapeloze nachten en besluit vier maanden na de huwelijksvoltrekking met Thérèse, te stoppen met zijn baan. Financieel kan dat omdat hij met Thérèse getrouwd is die aan het overlijden van Camille een klein kapitaaltje heeft overgehouden. Laurent vindt dat het hem toekomt om nu een wat gemakkelijker leven te leiden en wil het schilderen oppakken, hij heeft ooit op de schilderacademie gezeten. Hij kondigt zijn besluit aan en stuit op een muur van weerstand van Thérèse, die vindt dat hij het zich wel erg gemakkelijk maakt door van haar geld te gaan leven. Laurent trekt zich er niets van aan, huurt een klein atelier en gaat schilderen.

De eerste weken doet hij niets, komt tot rust en is blij dat hij het bleke gezicht van Thérèse niet meer

hoeft te zien. Ook voor hem geldt dat Thérèse hem doet denken aan de moord. Hij weigert haar dan ook de toegang tot zijn atelier als ze hem wil op komen zoeken, omdat hij bang is dat ‘Thérèse de schim van Camille in zijn atelier zou doen binnendringen’.

Op een gegeven moment ontmoet hij op straat een vroegere medestudent van de schilderacademie die inmiddels als kunstschilder succes heeft geboekt. Laurent nodigt hem uit om naar zijn werk in zijn atelier te kijken. Zijn collega is, tot zijn grote verbazing, onder de indruk van het werk van Laurent, die op de schilderacademie als niet bepaald getalenteerd gold. Hij merkt op dat het allemaal portretten van op z'n minst leden van dezelfde familie zijn. Laurent raakt door die observatie van streek en realiseert zich pas op dat moment dat hij steeds Camille heeft geschilderd. Daarna durft hij geen penseel meer aan te raken omdat hij bang is dat door zijn penseelstreken zijn slachtoffer zou herrijzen.

Een aantal maanden leven Laurent en Thérèse samen door, maar ze maken steeds vaker ruzie, kunnen elkaar niet meer luchten of zien. Alleen de zorg voor mevrouw Raquin die een beroerte heeft gehad en niets meer kan, houdt Thérèse nog enigszins op de been. Maar de hulpeloze en afatische toestand van mevrouw Raquin maakt beide geliefden achteloos en roekeloos. In het bijzijn van de machteloze mevrouw Raquin spreken zij over hun daad, de moord op haar zoon. De situatie loopt duidelijk uit de hand. Uiteindelijk komen ze tot de conclusie dat het zo niet langer kan.

Thérèse en Laurent kwamen, onafhankelijk van elkaar, tot de idee, om door een nieuwe misdaad te ontsnappen aan de gevolgen van de eerste. Een van de twee moest verdwijnen, om de andere enige rust te gunnen. Deze overweging kwam bij alle twee tegen dezelfde tijd op. Allebei voelden ze de dwingende noodzaak van een scheiding, allebei wilden ze een scheiding voor altijd. De moord die ze in hun geest reeds voor zich zagen, scheen hen natuurlijk, onafwendbaar en fataal verbonden met de moord van Camille. Ze overlegden niet eens, ze aanvaardden het als het enige middel voor hun redding. Laurent besloot dat hij Thérèse om het leven zou brengen omdat ze hem hinderde, omdat ze hem met een woord in het verderf kon storten en ze hem onuitstaanbaar lijden veroorzaakte. Thérèse besloot Laurent van kant te maken om

dezelfde reden.

In de slotscène van het boek besluiten ze beiden, na eindelijk weer eens een gezellige avond met vrienden bij hen thuis, de ander om te brengen. Laurent heeft een gifdrankje bereid en Thérèse heeft een mes bij zich gestoken. Mw. Raquin zit in de kamer en 'voelde dat de ontkenning dicht bij was en keek hen met starre, scherpe blik aan.' Ze barsten beiden in snikken uit, stortten zich in elkaars armen, drinken beiden de helft van het glas met de gifdrank en 'stortten over elkaar neer en vonden uiteindelijk verlichting in de dood.'

Mevrouw Raquin zit in de kamer en ziet het aan: 'stom en dood. Haar blik kon er niet genoeg van krijgen. Ze verpletterde hen met haar doordringende ogen.' Aldus de laatste zin van de roman.

Een hedendaags perspectief

Zola benadrukt steeds dat de moord op Camille en het daaropvolgende gedrag van beide hoofdpersonen, wijzen op een zwak karakter, op een fout in de aanleg, een zaak van de aangeboren constitutie van 'bloed' en 'zenuwen', waarbij dan de omstandigheden ertoe leiden dat ze als het ware niet anders kunnen dan die moord te plegen.

Alle drie de hoofdkenmerken van het naturalisme komen nadrukkelijk aan bod in het verhaal. Het determinisme: Thérèse en Laurent kunnen niet anders door hun beider aanleg dan uiteindelijk die moord plegen vanuit het verlangen om bij elkaar te zijn. Het pessimisme: het leven van Thérèse en Laurent, maar ook van mevrouw Raquin en andere personages uit het boek gaat met ellende gepaard, er is weinig vreugde te beleven in ieders leven. En tenslotte het fatalisme: het loopt slecht af, Thérèse en Laurent sterven door eigen en elkaars toedoen.

Hoe kijken we er vanuit een hedendaags perspectief tegen aan? Waar ze voor de moord nog redelijk functioneerden, wel wat zorgen kenden - Thérèse had het ook niet gemakkelijk met haar opvoeding en het min of meer gedwongen huwelijk met Camille -, vertonen ze na de moord alle kenmerken van een posttraumatische stress stoornis (PTSS).

Je kunt stellen dat er sprake is van een traumatische gebeurtenis: de moord op Camille die tot op zekere hoogte tegen de zin van Thérèse heeft plaatsgevonden. Beiden hebben last van terugkerende herinneringen aan het gebeurde

en/of zijn daar bang voor, ze proberen die te vermijden. Beiden hebben slapeloze nachten en angstdromen, waarin ze steeds Camille zien. En wat te denken van de schilderijen van Laurent die allemaal Camille uitbeelden. Beiden zijn continu op hun hoede en schrikken van het minste of geringste zoals een kat die aan de deur krabbelt. Bij Thérèse is er sprake van een negatieve invloed op alle dagelijkse bezigheden, het duurt lang voordat ze die weer op kan pakken, maar ook Laurent ontkomt niet aan die negatieve invloed. In de eerste weken na de moord gaat hij elke dag langs het mortuarium om te zien of Camille al opgevest is uit de Seine en op zijn werk kan hij zijn draai niet meer vinden. Ook de vervreemding die een van de kenmerken is van een PTSS wordt door Zola heel concreet beschreven, beiden zoeken nauwelijks contact met anderen en voelen zich er al helemaal niet mee verbonden.

Als je de DSM-5 criteria voor een PTSS ernaast legt, kun je bij beiden de diagnose PTSS stellen.

Kortom, waar Zola met zijn roman wilde aantonen dat het gedrag van Thérèse, en dat van Laurent, door hun aanleg, dus genetisch, is bepaald en dat de omstandigheden zodanig waren dat de moord op Camille en hun eigen dood onvermijdelijk waren, is er ook een heel andere interpretatie mogelijk. De moord op Camille is natuurlijk op geen enkele wijze goed te praten, maar heeft weinig te maken met de aanleg van beiden: er is geen enkele aanwijzing in het boek dat Laurent gewelddadig is. Je zou ook kunnen zeggen dat het de uitzichtloze omstandigheden zijn die hebben geleid tot de moord op Camille. In zekere zin is dat laatste dan een illustratie van de maatschappijkritiek die ook een van de kenmerken van het naturalisme is. Vervolgens heeft de moord op Camille bij beide hoofdpersonen tot een PTSS geleid met een fatale afloop.

Dat laatste is opvallend. Ook al is deze conclusie niet van Zola, toch levert de nauwkeurige en realistische beschrijving van Zola iets op dat pas ver in de twintigste eeuw, te beginnen met de *shellshock* – ook wel oorlogsneurose genoemd, met zowel fysieke als psychische verschijnselen – uit de Eerste Wereldoorlog, tot theorievorming over PTSS heeft geleid. *Thérèse Raquin* zou dus beschouwd kunnen worden als één van die romans die als het ware aan de wetenschap vooraf gaat, zoals *Lenz* van Georg Büchner en *Louis*

Lambert van Balzac uit het begin van negentiende eeuw dat hebben gedaan met betrekking tot schizofrenie. In deze twee boeken ontbreekt het woord schizofrenie, maar het is met name de beschrijving van het gedrag van de hoofdpersoon die mensen in een veel later tijdsgewricht deden vermoeden dat hier *avant la lettre* schizofrenie werd beschreven. Dat wil zeker niet zeggen dat de beschrijving achteraf gezien wetenschappelijk klopt, of bewezen is, omdat het gedrag voldoet aan de criteria van een van de stoornissen die in de DSM opgenomen is. De DSM is tenslotte niet meer of minder dan een classificatiesysteem op basis van een aantal afspraken. Wel kun je stellen dat schrijvers diepgaand inzicht kunnen bieden in menselijk gedrag, soms al lang voordat er wetenschappelijk onderzoek naar verricht is. Dat relativeert in zekere zin de opbrengsten van wetenschappelijke onderzoek naar gedrag. Het is zoals Alfred Döblin zegt: De meeste psychologische interpretaties zijn niets anders dan literair proza.

Hoewel het altijd riskant is om een specifieke diagnose te stellen bij hoofdpersonen uit romans, is het ons inziens dus aannemelijk dat Zola een geval van PTSS *avant la lettre* heeft beschreven. Al is dat volstrekt in tegenspraak met zijn naturalistische opvattingen en dus helemaal zo niet bedoeld.

Literatuur

Emile Zola. *Thérèse Raquin*. Baarn: Uitgeverij Bigot en Van Rossum, 1989 (oorspronkelijk uitgave 1867)

Emile Zola, *Le roman expérimental*. Paris: Flammarion, 2006. (oorspronkelijke uitgave 1880.)

Emile Zola. *Les romanciers naturalistes*. Paris: Flammarion, 2020. (oorspronkelijke uitgave 1881).

Emile Zola. *Le naturaliste au théâtre*. Paris: Editions complexe, 2002. (oorspronkelijke uitgave 1881).

Pascal Seys. *Hippolyte Taine et l'avènement de naturalisme: Un intellectuel sous le second Empire*. Paris: Editions L'Harmattan, 1999.

Claude Bernard, *Introduction à l'étude de la médecine expérimentale*. Paris : Flammarion, 2013. (oorspronkelijke uitgave 1865).

Alfred Döblin : *De twee vriendinnen en hun gifmoord*. Amsterdam: Peter van der Velden, 1980 (oorspronkelijke uitgave 1924)